

Sieńkowski, Eugeniusz

Tadeusz Bilikiewicz (1901-1980)- historyk medycyny i filozof

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 26/2, 435-448

1981

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ BILIKIEWICZ (1901—1980) — HISTORYK MEDYCYNY
I FILOZOF

W dniu 10 listopada 1980 r. zmarł w Gdańsku dr med. i fil. Tadeusz Bilikiewicz — były docent historii i filozofii medycyny Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, emerytowany profesor zwyczajny historii i filozofii medycyny oraz profesor zwyczajny psychiatri Akademii Medycznej w Gdańsku.

„Cogito ergo sum”

Prof. dr Tadeusz Bilikiewicz urodził się 5 kwietnia 1901 roku we Lwowie, w rodzinie kupieckiej, z ojca Bolesława i matki Kazimiery ze Swaryczewskich. Szkołę podstawową i Gimnazjum św. Anny ukończył w Krakowie, gdzie zamieszkał wraz z rodzicami.

Będąc w VIII klasie, w wieku 17 lat, wstąpił ochotniczo do Wojska Polskiego, walczył w obronie Lwowa i został ranny w potyczce z Ukraińcami pod Chorosnicą, za co otrzymał odznakę „Orleńską”, którą wysoko sobie cenił. Po wyleczeniu się z ran i uzyskaniu matury zapisał się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Jagiellońskiego. Będąc na III roku studiów, z powodu zapalenia kości w miejscu postrzału, musiał poddać się operacji, którą wykonał prof. Maksymilian Rutkowski z Krakowa. W dniu 11 lipca 1925 roku uzyskał dyplom lekarza wraz ze stopniem doktora wszechnauk lekarskich.

Lata 1926—28 spędził w Szwajcarii, gdzie początkowo leczył się w sanatorium kostno-stawowym w Leysin u dra Rolliera, a następnie przez pół roku pracował jako wolontariusz w Klinice Psychiatrycznej Uniwersytetu Zurychskiego — Burghölzli. Tu zetknął się po raz pierwszy z psychoanalizą. Klinikę w tym czasie prowadził prof. H. W. Maier, ale odwiedzał ją jeszcze poprzedni jej kierownik Eugén Bleuler, któremu młody adept z Polski został przedstawiony. Mimo pozyskania życzliwości prof. Maiera i propozycji asystentury oraz widoków na dalszą karierę naukową, T. Bilikiewicz powodowany chęcią dalszych studiów i to tym razem filozoficznych, opuścił Zurich.

Po powrocie do Krakowa został asystentem w Zakładzie Historii Medycyny u prof. W. Szumowskiego i od razu włączył się w nurt działalności w zakresie polskiej historii medycyny. Już w październiku tegoż roku pełnił funkcję sekretarza IV Zjazdu Historyków i Filozofów Medycyny, który obraduje w Krakowie. Wygłasza na nim dwa referaty: *O niemieckim przekładzie „Logiki medycyny” Wł. Biegańskiego* i *O lipskim Instytucie Historii Medycyny*, który poznał — przebywając w Zurichu. Odtąd nazwisko jego gości na stałe na łamach „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, wychodzącym od 1924 r. pod redakcją Adama Wrzoska.

Jako sekretarz Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Historii Medycyny zamieszcza sprawozdania z posiedzeń Oddziału oraz jako uczestnik — ze zjazdów historyków medycyny krajowych i międzynarodowych, w których regularnie bierze udział i wygłasza referaty. W 1930 r. uczestniczy w VIII Międzynarodowym Zjeździe Historyków Medycyny w Rzymie, w dwa lata później (już jako docent) — w IX Międzynarodowym Zjeździe Historyków Medycyny w Bukareszcie, gdzie otrzymuje dyplom członka honorowego Królewskiego Rumuńskiego Towarzystwa Historii Medycyny. Poza sprawozdaniami ze zjazdów w „Archiwum...” i innych pismach ukazują się Jego liczne artykuły i recenzje książek o tematyce historycznomedycznej. W krótkim czasie staje się znanym i cenionym historykiem medycyny w Polsce.

Pracując w Zakładzie Historii Medycyny, studiuje jednocześnie filozofię ścisłą na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem prof. W. Rubczyńskiego. Tu należy dodać, że w czasie pobytu w sanatorium w Szwajcarii napisał T. Bilikiewicz książkę z zakresu filozofii p.t. *Zagadnienie życia w świetle zasad psychologii porównawczej*. O autorze jej prof. Rubczyński pisał w przedmowie: „Następstwa odniesionej pod Lwowem rany zmusiły go do szukania ratunku na słonecznych wyżynach Leysin nad uroczym Lemanem [...] I tu w ciągu niespełna dwóch lat poważnie zagrożony kuracjusz — a zarazem lekarz w jednej osobie — znalazł w sobie ochotę i czas na przestudiowanie i przemyślenie poważnego szeregu kierunków filozoficznych dawniejszych i naj-

nowszych, na ustawiczne uzupełnianie swej wiedzy biologicznej, filozoficznej, psychiatrycznej świeżymi w tych działach osiągniętymi wynikami i wreszcie na napisanie tej książki". Była to obszerna i dojrzała rozprawa filozoficzna, chociaż jej autor ukończył dopiero 25 lat życia. Stała się ona podstawą uzyskania doktoratu z filozofii w dniu 28 maja 1931 roku.

W czerwcu tegoż roku habilitował się z historii medycyny na podstawie rozprawy p.t. *Jan Jonston (1603—1675) żywot i działalność lekarska*, a już 22 czerwca uzyskał zatwierdzenie przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego uchwały Rady Wydziału Lekarskiego U.J., mianującej go docentem tego przedmiotu. Obszerna ta rozprawa — opublikowana w formie książki w wydawnictwie Kasy im. Mianowskiego w 1931 r. — wymagała penetracji wielu bibliotek i archiwów zagranicznych, co stało się możliwe dzięki uzyskaniu przez Bilikiewicza stypendium na studia zagranicą z Fundacji Rockefellera. Oceniający książkę już po wojnie prof. Witold Ziembicki stawia ją za wzór sumienności, skrupulatności i dokładności pracy historyka — szczególnie w aspekcie jej walorów warsztatowych. Wymagało to iście benedyktyńskiej pracowitości i cierpliwości autora¹.

Swoją rozprawę habilitacyjną kończył — jak pisze w przedmowie — w Instytucie Historii Medycyny Uniwersytetu w Lipsku, gdzie pracował w ramach stypendium. Instytutem kierował znany historyk medycyny prof. H. E. Sigerist, którego Bilikiewicz poznał jeszcze za swego pobytu w Szwajcarii i którego życzliwość pozyskał. Dzięki tej życzliwości w Instytucie powstała jego trzecia monografia — tym razem napisana w języku niemieckim: *Die Embriologie im Zeitalter des Barock und des Rokoko* — wydana w wydawnictwie Georga Thieme w Lipsku w 1932 r. Była to obszerna historia embriologii nowożytnej, obejmująca okres od czasów Harveya (pocz. XVII w.) do końca wieku XVIII.

Szybko następujące po sobie sukcesy naukowe sprawiły, że już w tydzień po habilitacji (30 V 1931) Rada Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie powołała świeżo mianowanego docenta na stanowisko kierownika Katedry Historii i Filozofii Medycyny z tytułem profesora nadzwyczajnego, które zawakowało po śmierci (w dniu 25 czerwca 1931) Stanisława Trzebińskiego — dotychczasowego kierownika Katedry. Zaszczytne tego stanowiska nie objął T. Bilikiewicz z powodu likwidacji Katedry przez min. Jędrzejewicza już po wyborze. Wybór ten odegrał jednak pozytywną rolę, gdyż po II Wojnie Światowej, obejmując identyczną katedrę w Gdańsku, Bilikiewicz został od razu mianowanym profesorem zwyczajnym.

W 1932 r. po raz drugi uzyskał półroczne stypendium z Fundacji Rockefellera, które tym razem poświęcił na studia historyczno-medyczne i psychiatryczne w Paryżu.

Sukcesy naukowe nie szły w parze z materialnymi — z działalności w dziedzinie historii medycyny trudno było wyżyć z rodziną w Krakowie. Zmuszony trudnościami materialnymi musiał opuścić Kraków i z dniem 1 maja 1935 r. przeniósł się do Kocborowa pod Starogardem Gdańskim, gdzie

¹ Witold Ziembicki: *Recenzja książki: Tadeusz Bilikiewicz: Jan Jonston (1603—1675). Żywot i działalność lekarska*. Warszawa, wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1931. Druk. Narodowa, m. 8-ro, str. 233, treść 3, portrety. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny [oraz Nauk Przyrodniczych]” T. 18 1939—1947 s. 331—338.

objął stanowisko ordynatora Zakładu Psychiatrycznego, skąd dojeżdżał na wykłady do Krakowa jako docent historii medycyny.

Od tego czasu doc. Bilikiewicz związał się w pracy codziennej z psychiatrią, chociaż nadal nie zrywał związków z historią medycyny. Stąd wyjeżdżał na X Międzynarodowy Kongres Historii Medycyny do Madrytu w 1935 r. i na krajowy Zjazd Historyków Medycyny do Lwowa w 1937 r. w Kocborowie pisał także obszerną ocenę podręcznika swego byłego szefa — prof. Szumowskiego: *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, część II: *Medycyna średniowieczna* i część III — *Medycyna nowożytna*. Była to ocena krytyczna i ostra, ale sprawiedliwa, a przytym tak niezbita w swojej rzeczowości, że autor podręcznika nie mógł się nawet obrazić. W replice pisał tylko, że recenzje, powstałe w ośrodku prowincjonalnym, są mało obiektywne, a „nabierają znaczenia osobistych impresji i refleksji”². W sumie recenzja nie zachwiała wzajemnych stosunków i po okresie wojennym były one nadal serdeczne.

T. Bilikiewicz kontynuował także pracę naukową w dziedzinie psychiatrii. W latach 1937—39 zapoczątkował pracę nad opartą o metodę psychoanalityczną rozprawą — wydaną w 1938 r. jako rozdział w *Podręcznej encyklopedii lekarza-praktyka (Psychoterapia)*. T. III. s. 391—628). W czasie wojny zajął się tematyką onejrologiczną — jego przemyślenia w formie książkowej ujrzały światło dzienne w 1948 r. jako *Psychologia marzenia sennego* (wydana w Księgarni Gdańskiej A. Krawczyńskiego).

W Kocborowie spędził cały okres okupacji, z którego przeżycia i obserwacje — poczynione nad losami ludności polskiej zamieszkałej na Pomorzu — znalazły wyraz w przerażającym dokumencie p.t. *Polityka sanitarna okupanta na Pomorzu. Opinia biegłego o systemie polityki depopulacyjnej, stosowanej przez okupanta wobec ludności polskiej w Gau Danzig-Westpreussen ze szczególnym uwzględnieniem dziedzin leczenia i zdrowia publicznego napisana na zlecenie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, a opublikowana w 1948 r.

Tymczasem w marcu 1945 r. Pomorze wraz z Gdańskiem zostało wyzwolone, a doc. Bilikiewicz zmobilizowany do wojska. W Gdańsku organizowała się Akademia Lekarska. Jesienią 1945 r., jeszcze w mundurze, znalazł się na terenie Akademii i od razu włączył się w nurt prac organizacyjnych i działalności przyszłej uczelni. Pismem z dnia 15 stycznia 1946 r., pierwszy rektor Akademii, prof. dr Edward Grzegorzewski zawiadomił doc. dr Tadeusza Bilikiewicza, że Rada Wydziału Lekarskiego ALG postanowiła zaprosić go do objęcia Katedry Historii i Filozofii Medycyny z równoczesnym objęciem kierownictwa Kliniki Psychiatrycznej. Po przeprowadzeniu demobilizacji z dniem 1 lutego 1946 r. doc. Bilikiewicz opuścił Kocborowo i objął kierownictwo Katedry i Zakładu Historii i Filozofii Medycyny oraz Kliniki Chorób Psychiczych. Pismem z dnia 7 grudnia 1946 r. prezydent Krajowej Rady Narodowej — Bolesław Bierut — mianował doc. T. Bilikiewicza profesorem zwyczajnym historii i filozofii medycyny na Wydziale Lekarskim Akademii Lekarskiej w Gdańsku. Rozpoczął się okres intensywnej pracy.

² Władysław Szumowski: *Jak pisać podręcznik historii medycyny*. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny [oraz Historii Nauk Przyrodniczych]” T. 16 1936—7 z. 1—4, s. 215—230.

Zakład mieścił się początkowo w Klinice Psychiatrycznej, a od 20 marca 1947 r. przeniósł się do osobnego pomieszczenia na III piętrze gmachu klinik wewnętrznych. Dzięki intensywnym staraniom kierownika w Zakładzie zgromadzono wkrótce pokaźny księgozbiór, liczący ponad 2000 pozycji. Do wzbogacenia zbiorów poważnie przyczyniły się dary Zakładu Historii i Filozofii Medycyny w Krakowie — kierowanego przez prof. Szumowskiego i takiegoż Zakładu w Poznaniu — kierowanego przez prof. Wrzoska. W Zakładzie pracowało 3 asystentów.

Od pierwszej chwili istnienia Katedry i Zakładu rozpoczęto zajęcia dydaktyczne: wykłady i seminaria. Wykłady odbywały się (wzorem Szumowskiego) na I roku studiów. Prof. Bilikiewicz o tych pierwszych słuchaczach pisał: „Miałem zawsze szczerze wypełnioną salę. Element studencki był nadwyzwyczaj miły i dojrzały. O entuzjazmie dla historii medycyny świadczy fakt, że kiedy ogłosiłem dobrowolne kolokwium z historii medycyny zgłosiło się i złożyło kolokwium w czasie od 10 X 1946 — 15 VI 1948 w sumie 82 studentów I, IV i V roku”³. Dla studentów IV i V roku odbywały się seminaria w postaci ćwiczeń praktycznych z bibliografii lekarskiej, prowadzone przez dra A. Bocheńskiego, dyrektora Biblioteki Akademii.

Poza zajęciami dydaktycznymi trwała w Zakładzie intensywna praca naukowa. Rozpoczęto inwentaryzację źródeł do dziejów medycyny gdańskiej, znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym oraz w Gdańskiej Bibliotece PAN. Plonem tych badań była obszerna praca Tadeusza i Klementyny Bilikiewiczów p.t. *Collegium Medicum w Gdańsku — pierwsza na ziemiach polskich Izba Lekarska* wydana nakładem Polskiej Akademii Umiejętności w 1948 r.

W roku akademickim 1948/49 pojawiły się oznaki dyskryminacji historii medycyny jako przedmiotu nauczania. Okólnikiem Ministerstwa Oświaty wykłady z historii medycyny zostały zawieszono. Prof. Bilikiewiczowi pozostawiono tylko wykłady z propedeutyki lekarskiej. Pismem z dnia 22 października 1948 r. Ministerstwo Zdrowia zawiadomiło Akademię, iż nie wyraża zgody na dalsze funkcjonowanie Katedry Historii i Filozofii Medycyny, w związku z czym rektor Akademii pismem z dnia 19 maja 1949 r. zarządził likwidację Katedry w terminie do 30 czerwca tegoż roku. Mimo odwołań prof. Bilikiewicza od tych decyzji, popartych opinią prof. Wrzoska z Poznania, księgozbiór i majątek Zakładu — w myśl zarządzeń rektora — został przekazany z dniem 30 czerwca Bibliotece Akademii. Pismem z dnia 11 listopada 1950 r. minister zdrowia przeniósł dra Tadeusza Bilikiewicza jako profesora zwyczajnego na katedrze historii i filozofii medycyny w stan nieczynny (uzasadniając to zwinięciem katedry), a jednocześnie powierzył mu kierownictwo katedry psychiatrii wraz z kliniką. Mimo uzyskania warsztatu pracy prof. Bilikiewicz nigdy nie pogodził się z likwidacją Zakładu Historii i Filozofii Medycyny i nie zaprzestał starań o jego reaktywowanie, wysyłając wielokrotnie pisma monitujące do władz Akademii i do ministerstwa.

Nie zaprzestał też pracy naukowej w umiłowanej dziedzinie, czego wyrazem są tak cenne prace, jak: *Rys historii anatomii*, który ukazał się w 1952 r.

³ Tadeusz Bilikiewicz: *Dane do historii b. Zakładu i Katedry Historii i Filozofii Medycyny Akademii Medycznej w Gdańsku* (31 III 1960). Maszynopis w posiadaniu autora.

w podręczniku A. Bochenka: *Anatomia człowieka* w opracowaniu Michała Reichera, czy też *Krótki zarys dziejów nauki o chorobach zakaźnych* opracowany wspólnie z prof. Wszelakim jako wstęp w książce *Ostre choroby zakaźne* — wydanej pod redakcją Stanisława Wszelakiego w 1956 r.

Rok 1957, po okresie t.zw. „błędów i wypaczeń”, przyniósł ożywienie życia naukowego w kraju, a w związku z tym i dla historii medycyny zaczęła się rysować lepsza przyszłość. Powstało Polskie Towarzystwo Historii Medycyny, którego przewodniczącym został na zebraniu w dniu 28 kwietnia 1957 r. w Częstochowie prof. Konopka; a prof. Bilikiewicza wybrano wiceprzewodniczącym pierwszego Zarządu Głównego. Po raz trzeci włączył się czynnie w nurt polskiej historii medycyny, biorąc udział w zjazdach historyków medycyny: międzynarodowym w Warszawie w 1962 r., w krajowych: w Poznaniu w 1967 r. i w Gdańsku w 1969 r. Od roku 1974 prof. Bilikiewicz pełni funkcję redaktora naczelnego „Archiwum Historii Medycyny”, które wznowiono w 1957 roku. Był członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny.

Tak więc mimo rozlicznych zajęć w Klinice Psychiatrycznej nie zaprzestał pracy naukowej jako historyk medycyny. Opracowuje (wspólnie z Janem Gallusem) historię psychiatrii polskiej p.t. *Psychiatria polska na tle dziejowym* (PZWL 1962). Powstają też cenne opracowania biograficzne, dotyczące takich postaci w medycynie polskiej jak: Macieja z Miechowa (Karpiga), Władysława Biegańskiego, Władysława Szumowskiego, Adama Wrzoska i wielu innych.

W trosce o polską historię medycyny i z życzliwości do tych, którzy chcieli w tej dyscyplinie pracować, przeprowadza liczne przewody doktorskie — jest promotorem w 8 przewodach doktorskich i opiekunem jednej habilitacji z zakresu historii medycyny.

Jest także współorganizatorem i czynnym uczestnikiem gdańskiego życia naukowego. Zaraz po przybyciu do Gdańska włącza się do działalności Gdańskiego Towarzystwa Lekarskiego, w którym pełni rozliczne funkcje i wygłasza wiele referatów. W 1950 r. objął stanowisko wiceprezesa w Towarzystwie Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, a po powołaniu w 1956 r. Gdańskiego Towarzystwa Naukowego został jego pierwszym prezesem, zaś w 1971 r. jego członkiem honorowym. W latach 1958—72 był członkiem Rady Naukowej Gdańskiej Biblioteki PAN. Był jednym z inicjatorów założenia Uniwersytetu Gdańskiego.

W dniu 5 czerwca 1948 r. został wybrany członkiem-korespondentem Wydziału Lekarskiego Polskiej Akademii Umiejętności, w którym odąd przedstawiał swoje prace naukowe. W roku 1952, gdy dokonano narzuconego z góry rozwiązania Polskiej Akademii Umiejętności, został siłą rzeczy, jak wielu innych, pozbawiony tego zaszczytnego członkostwa. Okazja do późniejszego, ale ostrego protestu przeciwko bezmyślnemu rozwiązaniu najstarszej polskiej instytucji ogólnonaukowej nadarzyła się w 1972 r., gdy powierzono Mu opracowanie historycznego referatu *Prehistoria i geneza Wydziału Lekarskiego PAU* — wygłoszonego na sesji jubileuszowej 100-lecia Polskiej Akademii Umiejętności w 1972 r. Niestety, najbardziej drastyczne fragmenty referatu zostały w druku usunięte przez cenzurę. Dzięki odwadze i uporowi Profesora ujrzały one ponownie światło dzienne w innym referacie, nadesłanym na XI

Zjazd Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny w Szczecinie w 1976 r. pt. *Wpływ krytyki i cenzury na ustalenia prawdy historycznej*. Niestety i ten referat nie ukazał się w druku.

Profesor bardzo wysoko cenił przynależność do jeszcze jednego towarzystwa naukowego, mianowicie do działającej od 1672 r. jednej z najstarszych w Europie, Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina. Członkiem jej został w 1966 r. W 1971 r., na dorocznym zebraniu tej Akademii wygłosił główny referat pt. *Ein informations-psychopathologisches Strukturmodell der Mnemosyneidesis*, w którym przedstawił oryginalną koncepcję funkcjonowania świadomości ludzkiej.

Mimo że T. Bilikiewicz poświęcił psychiatrii więcej niż połowę swego czynnego życia i że była ona podstawą jego materialnego bytu, to jednak uczuciowo bliżej był związany z historią medycyny. Nie szczędził jej swego czasu, trudu i zaangażowania. Zawsze troszczył się o losy polskiej historii medycyny.

Chociaż w swoich rozważaniach teoretycznych nad sensem historii był dość sceptycznie nastawiony do jej możliwości poznawczych, to jednak w badaniach historycznych stawiał sobie zawsze ambitny cel dotarcia jak najbliżej do prawdy obiektywnej. W tym względzie pisał: „historyk ma jeden tylko obowiązek niejako diagnostyczny: ustalić jak to było naprawdę”⁴. Pracami swymi zasadę tę potwierdzał w całej rozciągłości.

W swoich *Wspomnieniach autobiograficznych* uznał za wadę, która w rzeczywistości była jego zaletą (z czego zdawał sobie sprawę i trochę się tym chlubił), swoją wszechstronność umysłu. Przejawem tej wszechstronności był jego głęboki humanizm, zbliżający Go do wielkich humanistów epoki Odrodzenia. Humanizm ten wyrażał się w wielkiej znajomości i umiłowania wszystkiego, co ludzkie. Hasło starożytnych — „nic, co ludzkie, nie jest mi obce” przystawało do Niego w całej rozciągłości. Przejawiało się ono w wielkiej życzliwości i tolerancji dla ludzkich poczynań, ale też z całą ostrością kazało widzieć ich (i swoje) wady i słabości, które potrafił nieraz ostro wydrwić. Był w tym podobny do Franciszka Rabelais, wielkiego francuskiego lekarza-humanisty, ale zarazem wielkiego szydery.

Drugim przejawem tej wszechstronności były jego zainteresowania filozoficzne. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, a bliskie stosunki łączyły Go z historykiem filozofii — prof. Władysławem Tatarkiewiczem. Pierwsze jego zainteresowania filozoficzne zwróciły się ku zagadce życia, problemowi, który od najdawniejszych czasów frapował filozofów. Dał temu wyraz we wspomnianej już rozprawie filozoficznej — pisanej w czasie długiej choroby w Szwajcarii. W tych pierwszych dociekaniach filozoficznych, które mają charakter systematycznego przeglądu, zdradza sympatię do koncepcji idealistycznych. Aspekt idealistyczny wyraża się w przekonaniu o istnieniu Boga jako istoty najwyższej, a powstanie życia łączy T. Bilikiewicz z aktem stworzenia. Natomiast zjawiska psychofizyczne rozgrywają się jakby na

⁴ Tadeusz Bilikiewicz: *Wpływ krytyki i cenzury na ustalenia prawdy historycznej*. Referat wygłoszony na XI Zjeździe Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny w Szczecinie (23—25 września 1976 r.) oraz T. Bilikiewicz: *Wspomnienia autobiograficzne*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” T. 28: 1978 s. 44.

innym etapie, gdzie zakłada „istnienie podmiotu, jako elementu życia i duchowości zarazem, istnienie materii, jako substratu wszelkich zjawisk świata fizycznego”⁵. Był to pogląd uznający w zasadzie fizyczne podłoże zjawisk duchowych, chociaż odrzucający w zjawiskach psychicznych mechanistyczny determinizm i uznający możliwość wyboru, a więc wolną wolę. Oceniający pracę S. Trzebiński napisał: „Z każdego jej ustępu wieje duch wielkiej autorskiej uczciwości tego, kto ją napisał”⁶.

Odtąd zagadka życia i problem relacji między „somą” i „psyche” będą Go frapować przez całe życie. Stąd zapewne zrodzi się zainteresowanie tą drugą częścią życia człowieka — psychologią i jej patologią — psychiatrią.

W ciągu upływu życia i nabierania doświadczeń lekarskich będzie się dokonywała ewolucja poglądów filozoficznych Bilikiewicza w sensie coraz większego oddalania się od koncepcji idealistycznych i przechodzenia na pozycje bardziej materialistyczne. W stosunku do filozoficznych koncepcji istoty życia znajdzie to wyraz w zainteresowaniu się Bilikiewicza problemami medycyny hipokratesowej w sensie biologizmu Hipokratesa, co znalazło odzwierciedlenie w prądach ogólnolekarskich okresu międzywojennego pod nazwą „neohipokratyzmu”. Koncepcje te przenikały do Polski głównie z medycyny niemieckiej, a Bilikiewicz poświęcił im kilka ocen i artykułów.

W działalności psychiatrycznej znajdzie to wyraz w odejściu od psychoanalizy, a oparciu się przy ocenie zjawisk psychicznych — w coraz większym stopniu — na przesłankach obiektywnych. Doprowadzi to w konsekwencji do oryginalnej, choć kontrowersyjnej teorii etioepigenezy chorób psychicznych, stwarzając paradoksalną sytuację, kiedy to wyznawca poglądów idealistycznych w teorii, stanie się w praktyce zwolennikiem teorii materialistycznej, jaką w gruncie rzeczy jest teoria etioepigenezy. O niezależności poglądów filozoficznych Bilikiewicza najlepiej świadczy fakt, że materialści wytykali Mu idealizm, a idealści — materializm.

Profesor Bilikiewicz był zdecydowanym wrogiem obskurantyzmu i wulgaryzmu naukowego tak w teorii, jak i w praktyce. Stąd w dobie dogmatycznego kultu pseudopawłowizmu i innych prymitywnych teorii biologicznych był oskarżany niesłusznie o poglądy wsteczne.

Wraz z rozwojem zainteresowań psychologiczno-psychiatrycznych rozwija się apoteoza rozumu; zafrapowanie Profesora zacznie się coraz bardziej przesuwac z zagadki życia w kierunku zainteresowań zagadką świadomości jako najważniejszego przejawu duchowego życia człowieka. Zdaje się dochodzić tu do głosu kartezjańska koncepcja bytu: „cogito ergo sum”. Znajdzie to wyraz w spekulacyjno-racjonalistycznych rozważaniach o „somatycznej amputacji totalnej” w artykule *Somatectomia totalis i jej psychopatologiczne następstwa*⁷, które wskazują, jak głęboko tkwiła w świadomości Profesora afirmacja życia w najsłabszych jego przejawach, co znajdowało potwierdzenie w gwałtownych wyrazach potępienia dla wszelkiego rodzaju gwałtu,

⁵ S. Trzebiński, Tadeusz Bilikiewicz: *Zagadnienie życia w świetle zasad psychologii porównawczej*. Księg. S. A. Krzyżanowskiego w Krakowie 1928. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny [oraz Historii Nauk Przyrodniczych]” 1929 s. 269—275 (ocena)

⁶ Tamże.

⁷ T. Bilikiewicz: *Somatectomia totalis i jej psychopatologiczne następstwa*. „Psychiatria Polska” T. 2: 1968 nr 5 a. 489—500.

przemocy, nietolerancji, nie mówiąc o hitlerowskim ludobójstwie⁸. Stąd też wypływała nienawiść Profesora do alkoholu, który uważał za truciznę mózgową, mającą zgubne następstwa dla całego narodu polskiego⁹.

Konsekwencją ewolucji poglądów na istotę życia duchowego czyli świadomości, której siedzibą jest mózg ludzki, było nieuchronne zainteresowanie zagadnieniem genezy świadomości. W wyniku tych rozważań powstała oryginalna koncepcja nazwana „teorią mnemosynajdesis”. Jest ona jakby uogólnieniem dotychczasowych rozważań i traktuje zjawisko powstawania świadomości w kategorii zjawisk czysto fizyko-chemicznych, a więc materialnych. Powstawanie świadomości jest tu porównane do projekcji kinematograficznej filmu, którego pojedyncze, ale szybko przesuwające się kratki, dają obraz ciągłej akcji. W produkcji myśli ludzkiej odpowiednikami przesuwających się kratek miałyby być reakcje fizyko-chemiczne, zachodzące w procesie myślenia w tkance mózgowej. Koncepcja ta, przedstawiona na zjeździe cybernetyków Akademii Leopoldina w Halle w 1971 r., wzbudziła duże zainteresowanie — szczególnie wśród młodej generacji naukowców. Na etapie obecnego rozwoju nauki Profesor nie mógł, niestety, potwierdzić swojej koncepcji na modelu doświadczalnym. Pozostała ona w sferze racjonalistycznych rozważań jako hipoteza przyszłości. Być może stanie się inspiracją dla przyszłych badaczy do dalszych dociekań nie tylko z zakresu cybernetyki, ale także biochemii i neuro- lub psychofizjologii.

Rozwój filozoficznych poglądów Profesora Bilikiewicza jest przykładem pokazującym, jaką drogę przebył uczony, który uparcie przez całe życie dążył do ustalenia prawdy naukowej, a swoje uogólnienia teoretyczne potrafił konsekwentnie włączyć do praktyki dnia codziennego.

Eugeniusz Sieńkowski

(Gdańsk)

BIBLIOGRAFIA PRAC TADEUSZA BILIKIEWICZA Z ZAKRESU HISTORII I FILOZOFII MEDYCyny

1. *Zagadnienie życia w świetle zasad psychologii porównawczej*. Kraków 1928. Księgarnia S. A. Krzyżanowskiego 317 s.
2. *O instytucie historii medycyny w Lipsku*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 7: 1928.
3. *O niemieckim przekładzie „Logiki medycyny” Wł. Biegańskiego*. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1929 T. 9 z. 1 s. 30—32. (Dalej cytuję: „AH i F Med.”)
4. *Stosunek Władysława Biegańskiego do prof. Maksa Neuburgra w świetle zachowanych dokumentów*. „AH i F Med” 1929 T. 9 z. 1 s. 181—193.
5. *IV Zjazd Polskich Historyków i Filozofów Medycyny odbyty w dniach 5, 6, 7 października 1928 r. w Krakowie w Gmachu Uniwersytetu Jagiellońskiego (Collegium Novum)*. „AH i F Med.” 1929 T. 9 z. 1 s. 137—148.
6. *IV Versammlung der polnischen Historiker und Philosophen der Medizin*. „Janus” 1929.
7. *Docteur Cabanès: Le Mal héréditaire*. 2 t. Paris (bez roku, 1927?) 377 i 333 s. (ocena). „AH i F Med.” 1929 T. 9 z. 2 s. 262—265.

⁸ T. Bilikiewicz: *Z rozważań nad psychologią ludobójstwa*. „Przegląd Lekarski” 1966 nr 1.

⁹ T. Bilikiewicz: *Obowiązek wprowadzenia polskiej ustawy prohibicyjnej*. „Biuletyn Niezależnej Grupy Politycznej” 1979 nr 4 s. 6—10.

8. *Sprawozdanie z Zebrania Walnego i Naukowego Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Historii Medycyny, jakie się odbyło dnia 23 marca 1930 r.* „A H i F Med.” 1930 T. 10 z. 2 s. 285—286.
9. *V Versammlung der polnischen Historiker und Philosophen der Medizin und der Naturwissenschaften*. „Janus” 1930.
10. Adam Bednarski: *Historia okulistyki w Polsce w wieku XIII—XVII*. „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1928 Dz. III T. 4 z. 11, 113 s. (ocena) „A H i F Med.” 1930 T. 10 z. 1 s. 174—177.
11. K. H. Baumgärtner: *Kranken-Physiognomik. (III). Neuauflage. Mit 70 nach der Natur gemalten Krankenbildern*. Berlin (Madaus) 1928. (ocena) „A H i F Med.” 1930 T. 10 z. 1 s. 273—280.
12. *Jan Jonston (1603—1675). Żywoć i działalność lekarska*. Warszawa 1931, 225 s. Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego.
13. *Przeciw jednostronności wykształcenia naukowego i zawodowego*. „Ruch Akademicki” 1931 nr 4.
14. *Kulturgeschichte — philosophische Richtlinien in der Entwicklungslehre des 17 und 18 Jahrhunderts*. Estratto dagli Atti dell VIII-o Congresso Internazionale di Storia della Medicina. Roma 22—27 Settembre 1930, Pisa 1931.
15. *La nation de l'acrimonie avant de la Boë Sylvius*. Ibidem.
16. *Sprawozdania z posiedzeń Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Historii Medycyny*. „A H i F Med.” 1931 T. 11 z. 1 s. 252.
17. *Hipokrates*. „Zeitschrift für Einheitsbestrebungen der Gegenwartsmedizin” Herausgeber: Prof. Dr Georg Honigmann. 1928. Jahrgang I Heft 1 (ocena). „A H i F Med.” 1931 T. 11 z. 1 s. 238—240.
18. Ludwik Englert: *Untersuchungen zu Galens Schrift Thrasybulos*. W: *Studien zur Geschichte der Medizin, herausgegeben von Karl Sudhoff und Henry E. Sigerist*. Heft 18. Leipzig (Barth) 1929, 8° 103 s. (ocena). „A H i F Med.” 1931 T. 11 z. 1 s. 249—251.
19. *Die Embriologie im Zeitalter des Barock und des Rokoko*. Leipzig 1932 Georg Thieme (Verlag). Arbeiten des Institute für Geschichte der Medizin an des Universität Leipzig. Band 2.
20. *Kilka uwag o historii medycyny jako przedmiocie badań i nauczania*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 11: 1932 z. 3 s. 51—54.
21. *Trzy pierwsze roczniki „Hipokratesa” 1928—1931*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 11: 1932 z. 16 s. 296—297.
22. *IX Międzynarodowy Kongres Historii Medycyny w Bukareszcie*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 11: 1932 z. 43 s. 793—794.
23. *Aus Zukunftsproblem der Geschichte der Medizin*. Vortrag gehalten der Aerzte-Gesellschaft zu Zagreb am 7 September 1932. „Liječnicki Vjesnik” 1932 nr 10 s. 1—10.
24. *Zarys bibliografii historyczno-balneologicznej ziem polskich do wieku XVIII włącznie*. „Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Balneologicznego” 1932.
25. *Henryk Martini i Jan Jonston. Fragment z dziejów kultury lekarskiej polskiego Leszna*. „A H i F Med.” 1933 T. 13 z. 1 s. 1—19.
26. *Z historyczno-lekarskich problemów przyszłości*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 12: 1933 nr 1 s. 1—14.
27. *Sowiecka filozofia medycyny*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 12: 1933 nr 51 s. 5.
28. *Studia w Paryżu Wojciecha Golemowskiego, lekarza poznańskiego w pocz. XVII wieku*. „A H i F Med.” 1934 T. 14 z. 1—2 s. 139—161.
29. *Krakowskie Towarzystwo Miłośników Historii Medycyny. (Sprawozdanie z posiedzeń XVII, XVIII, XIX i XX.)* „A H i F Med.” 1935 T. 15 z. 1—4 s. 223—228.
30. *X Międzynarodowy Kongres Historii Medycyny w Madrycie 22—29 września 1935 r.* „A H i F Med.” 1935 T. 15 z. 1—4 s. 229—234.
31. Szumowski Władysław: *Historia medycyny filozoficznie ujęta. Cz. II: Medycyna średnio-*

- wieczna. Kraków 1932 (Gebethner i Wolff) s. 137—389 (ocena). „A H i F Med.” 1935 T. 15 z. 1—4 s. 202—209.
32. Szumowski Władysław: *Historia medycyny filozoficznie ujeta*. Cz. III: *Medycyna nowożytna*. Kraków 1935 Gebethner i Wolff. s. 389—676. (ocena). „A H i F Med.” 1935 T. 15 s. 210—216.
33. Dr Stanisław Gościcki: *Zagadnienia metafizyki, studium filozoficzno-psychologiczne*. Część I: *O związku pojęć natury, bóstwa i jaźni*. Część II: *O czynnościach duchowych niepomiatalnych*. Poznań 1932 (nakładem autora) XV+394 s. (ocena) „A H i F Med.” 1935 T. 15 s. 220—221.
34. Bühler Charlotts: *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig 1933 S. Hirzel. *Psychologische Monographien*. Bd. IV s. 328, 28 rys. w tekście i na tablicy. (ocena) „A H i F Med.” 1935 T. 15 s. 221—222.
35. Henryk Fryderyk Hoyer i jego znaczenie dla medycyny. „Polska Gazeta Lekarska” R. 14: 1935 nr 4.
36. Berlin i Lipsk — dwa ośrodki historii medycyny w Niemczech. „Polska Gazeta Lekarska” R. 16: 1937 nr 17 s. 1—7.
37. *Wolanie na puszczy bibliografii lekarskiej*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 16: 1937 nr 44 s. 853.
38. *Sprawozdanie z VII Zjazdu Polskich Historyków i Filozofów Medycyny we Lwowie 4—7 lipca 1937 r.* „A H i F Med.” 1936—1937 T. 16 z. 1—4 s. 244—255, oraz 1938 T. 17 z. 1 s. 288—294.
39. *Jeszcze o metodzie biologicznej Hipokratesa*. „Polska Gazeta Lekarska” R. 16: 1937 nr 13 s. 243.
40. Dr Tadeusz Semelka: *Piotr Charon na tle dziejów sceptycyzmu*. Przedmowa Prof. Dra Witolda Rubczyńskiego. Kraków 1936. (S. A. Krzyżanowski) 193 s. (ocena). „A H i F Med.” 1936—1937 T. 16 z. 1—4 s. 236—238.
41. *Z rozważań nad „sensem” historii*. Referat wygłoszony w dniu 6 lipca 1937 r. na XV Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie w sekcji Historii i Filozofii Medycyny. Streszczenie W: *Sprawozdanie z VII Zjazdu Polskich Historyków i Filozofów Medycyny we Lwowie 4—7 lipca 1937 r.* (ciąg dalszy). „A H i F Med.” 1938 T. 17 z. 1 s. 292, 293.
42. *Medycyna na przełomie światów*. Odczyt wygłoszony w Gdańskim T-wie Lekarskim w dniu 12 marca 1946 r. „Przegląd Lekarski” 1946 R. 9 seria II nr 9-11 s. 1—19.
43. *Czy reforma studiów lekarskich jest potrzebna?* „Polski Tygodnik Lekarski” 1946 R. 1 nr 3 s. 3—27.
44. *Władysław Biegański (1857—1917)*. W: *Sylwetki lekarzy polskich*. „Polski Tygodnik Lekarski” 1946 R. 1 nr 41—42 a. 1249—1252.
45. *Cenny rękopis lekarski Biblioteki Pelplińskiej zaginął*. „A H i F Med.” 1939—1947 T. 18 s. 302—304.
46. *Sprawozdanie z działalności Zakładu Historii i Filozofii Medycyny Akademii Lekarskiej w Gdańsku*. „A H i F Med.” 1939—1947 T. 18 s. 358, 359.
47. Fryderyk Hechel: *Człowiek nauki taki jakim był*. Pamiętniki Prof. Uniwersytetu Jag. Fryderyka Hechla — wydał z rękopisu oraz zaopatrzył przedmową, przypiskami i skorowidzem Władysław Szumowski. T. I: *Młodość, studia i podróże 1794—1834*. T. II: *W wolnym mieście Krakowie 1834—1846*. Kraków 1939. Wydawnictwo Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Historii Medycyny pod redakcją Prof. Dra W. Szumowskiego Nr 3 T. I: XX+268 s. T. II: 467 s. z tablicami i rycinami w tekście (ocena). „A H i F Med.” 1939—1947 T. 18 s. 329—331.
48. Janusz Peter: *Z dziejów służby zdrowia w Tomaszowie Lubelskim*. Zamość 1946. Nakł. własnym, 8 nlb+148 s. (ocena) „A H i F Med.” 1939—1947 s. 338—340.
49. *Stan badań nad źródłami do dziejów medycyny gdańskiej*. Referat wygłoszony 25 lutego 1947 r. na posiedzeniu Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Historii Medycyny. (Streścił Zb. Kukulski). „A H i F Med.” 1939—1947 T. 18 s. 348—352.

50. *Z dziejów Medycyny Gdańskiej*. „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” T. 48: 1947 nr 6 s. 239—240.
51. *Psychologia marzenia sennego*. Gdańsk 1948. Acta Academiae Medicae Gedanensis 325 s. Księgarnia Gdańska A. Krawczyński.
52. *Polityka sanitarna okupanta na Pomorzu. Opinia biegłego o systemie polityki depopulacyjnej stosowanej przez okupanta wobec ludności polskiej w „Gau Danzig-Westpreussen”, ze szczególnym uwzględnieniem dziedzin lecznictwa i zdrowia publicznego*. Wydana na zlecenie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (pismo z dnia 16 czerwca 1947 r. L. 147/57). „Polski Tygodnik Lekarski” R. 3: 1948 nr 47, 48, 49, 50 i 51.
53. *Collegium Medicum w Gdańsku. Pierwsza na ziemiach polskich Izba Lekarska*. W: *Prace i Materiały Komisji Historii Medycyny i Nauk Matematyczno-Przyrodniczych*. T. II; Kraków 1948 Polska Akademia Umiejętności. s. 195—236. (wspólnie z Klementyną Bilikiewicz).
54. *Śp. dr med. Stefan Michalak. Wspomnienie pośmiertne*. „Nowiny Lekarskie” 1948 nr 2 s. 1—7.
55. *Znaczenie perspektywy dla syntezy historycznej*. W: *Studia z dziejów kultury polskiej*. Warszawa 1949 s. 595—613.
56. *Krytyka ważną dziedziną nauki*. „Służba Zdrowia” 1950 R. 2 nr 39.
57. *Rys historii anatomii*. W: Adam Bochenek, *Anatomia człowieka*. T. I. Wydanie V przerobił i uzupełnił Michał Reicher. Warszawa 1952 PZWL. s. 8—53.
58. *O rodzajach powikłań w medycynie*. „Polski Tygodnik Lekarski” 1954 s. 1197—1199.
59. *Krótki zarys dziejów nauki o chorobach zakaźnych*. W: *Ostre choroby zakaźne*. (Praca zb. pod red. St. Wszelakiego. T. I. Warszawa 1952 PZWL s. 13—126. (wspólnie ze Stanisławem Wszelakim).
60. *Dziejowe tradycje Akademii Medycznej w Gdańsku*. „Medyk Gdański” 1956 (z dn. 10.II.) s. 2—4.
61. *Uwagi na marginesie artykułu prof. Michejdy „O poprawności polskiego języka i mianownictwa lekarskiego*. „Polski Tygodnik Lekarski” 1956 s. 1475—1476.
62. *Biegański jako filozof*. „Archiwum Historii Medycyny” 1957 T. 20 nr 3. s. 347, 355. [dalej cyt. jako „Arch. Hist. Med.”].
63. *Księgozbiór lekarski Miechowity*. „Arch. Hist. Med.” 1957 T. 20 s. 441—453.
64. *Władysław Szumowski (1875—1954)*. *Wspomnienie pośmiertne*. „Arch. Hist. Med.” 1957 T. 20 s. 547—556. (ze spisem prac).
65. *Henryk Ernest Sigerist (1891—1957)*. *Wspomnienie pośmiertne*. „Arch. Hist. Med.” 1957 T. 20 s. 557—561.
66. *Maciej z Miechowa na tle medycyny Odrodzenia*. W: *Maciej z Miechowa 1457—1523, historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*. (Praca zb. pod redakcją Henryka Barycza) Wrocław-Warszawa 1960. Polska Akademia Nauk. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. s. 167—203.
67. *Od Komitetu Redakcyjnego*. W: Władysław Szumowski: *Historia medycyny*. Wydanie nowe przejrzone i poprawione. Warszawa. 1961 PZWL s. X—XIV.
68. *Psychiatria polska na tle dziejowym*. Warszawa 1962 PZWL. 283 s. (wspólnie z Janem Gallusem).
69. *Maciej z Miechowa Karpiga (1457—1523)*. W: *Nauki medyczne w sześćsetlecie Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sześćsetlecie medycyny krakowskiej*. T. I. Życiorysy. Kraków 1963 s. 11—24.
70. *Władysław Szumowski (1875—1954)*. Tamże s. 353—360. (z portretem).
71. *Maciej z Miechowa Karpiga (1457—1523)*. „Polski Tygodnik Lekarski” 1963 R. 18 nr 40 s. 1—3.
72. *Władysław Szumowski (1875—1954)*. „Polski Tygodnik Lekarski” 1965 R. 20 nr 9 s. 322—323.
73. *Najczcigodniejszy Jubilatcie!* Jubileusz 50-lecia pracy naukowej Profesora Dr med. Eugeniusza Brzezińskiego (artykuł wstępny). „Neurologia, Neurochirurgia i Psychiatria Polska” 1965 nr 4 s. 515—516.

74. Adam Wrzosek (1875—1965). *Wspomnienie pośmiertne*. „Arch. Hist. Med.” 1966 T. 29 nr 1—2 s. 1—34. (spis prac uzupełniony przez S. Konopkę).
75. *Z rozważań nad psychologią ludobójstwa*. „Przegląd Lekarski” 1966 nr 1.
76. *Aspekt filozoficzno-lekarski problemu eutanazji*. „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Filozofia” 1966 z. 2 s. 5—28.
77. *Dr med. Leon Wasilewski. Wspomnienie pośmiertne*. „Arch. Hist. Med.” 1967 nr 1 s. 153—156.
78. *Ein informations-psychopathologisches Strukturmodell der Mnemosynaidesis*. „Nova Acta Leopoldina” Band 37/1, nr 206 s. 255—371. (z portretem autora).
79. Henry E. Sigerist: *Autobiographical Writings*. Selected and translated by Nora Sigerist Beeson. Montreal. 1966 McGill University Press. XII+247 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 32 1969 z. 1 s. 112—113.
80. G. A. Lindeboom: *Herman Boerhaave — the man and his work*. London 1966. Methen and Co. XX+452 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 32: 1969 z. 2 s. 252—253.
81. *Papyrus Edwin Smith: Ein medizinischen Lehrbuch aus dem alten Aegypten*. Wund- und Unfallchirurgie, Zaubersprüche gegen Seuchen, verschidene Recepte. Aus dem altägyptischen übersetzt, kommentiert, und herausgeben von Prof. dr Wolfhart. Westendorf. Bern. Verlag Hans Huber 119 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 32: 1969 z. 3—4 s. 469—470.
82. *Historic Derivations of modern Psychiatry*. Edited by Iago Galdston M. D. New York, Mc Graw-Hill Book Company. 8 , str. XIV+241. (ocena). „Arch. Hist. Med.” 1970 T. 33: z. 1 s. 129.
83. Charles E. Goshen: *Dokumentary Histody od Psychiatry — a source book on historial principles*. London 1967. Vision Press. Ltd. 904 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 33: 1970.
84. Ruth B. Caplan: *Psychiatry and the community nineteehtecentry America. The recurring concern with the envirmment in the preventi and treatment of mental illness*. In collaboration with Gerard Caplan. New York-London 1969, Basic Books. Inc. XX+360 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 34: 1971 z. 1 s. 80—81.
85. Zdzisław Gajda: *Jacek Augustyn Lopacki. Studium z dziejów i kultury medycznej w Krakowie w XVIII w.* Wrocław-Warszawa-Kraków 1969. Zakł. Nar. im. Ossolińskich. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 34: 1973 z. 1—2 s. 124—125.
86. *Jak Kopernik wyglądał naprawdę? (Najwcześniejszy portret Mikołaja Kopernika według hipotezy prof. Nardiego)*. Referat wygłoszony na Kopernikowskim Sympozjum Lekarzy. Olsztyn-Frombork. 7-9 września 1973 r. „Arch. Hist. Med.” T. 34: 1973 nr 4 s. 161—164.
87. *Głos w dyskusji nad wizerunkiem Kopernika*. „Arch. Hist. Med.” 1974 T. 37 nr 1 s. 23—24.
88. Martin Schrenk: *Über der Umgang mit Geistkranken. Die Entwicklung der psychiatrischen Therapie vom „moralischen Regime” in England und Frankreich zu den „psychischen Curmethode in Deutschland*. Berlin-Heidenberg. New York 1973 194 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” 1974 T. 38 z. 4 s. 506—508.
89. *Teoria Mnemosynajdesis jako nowoczesna próba rozwiązania problemu psychofizycznego*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego” 1974 nr 1 s. 11—38.
90. *Theory of a corpuscular structure of the stream of consciousness*. „Dialectics and Humanism” 1974 nr 2 s. 145—160.
91. *Prehistoria i geneza Wydziału Lekarskiego Polskiej Akademii Umiejętności*. W: *Polska Akademia Umiejętności 1872—1952. Nauki lekarskie, ścisłe, przyrodnicze i o Ziemi*. Materiały Sesji Jubileuszowej. Kraków, 14.XII.1972 Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974. Polska Akademia Nuuk. Zakład Historii Nauki i Techniki. Zakład Narodowy im. Ossolińskich s. 5—59.
92. *Norma i psychopatologia przeżyć estetycznych*. „Zeszyty Naukowe PWSM Gdańsk” 1975 nr 14 s. 32—43.

93. *Wspomnienia autobiograficzne*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 23: 197 nr 1 s. 3—51.
94. Stanisław Konopka: *Polska Bibliografia Lekarska Dziewiętnastego Wieku (1801—1900)* T. I (A-B) 479 s., T. II (C-f) 655 s., T. III (F-I) 697 s., T. IV (J-Kraków) 600 s. Warszawa 1974, 1975, 1976, 1977. PZWL (ocena). „Arch. Hist. Med.” 1978 T. 41 z. 1 s. 274—275.
95. Zdzisław Gajda: *Nauczanie medycyny na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1978 Zakł. im. Ossolińskich 228 s. (ocena) „Arch. Hist. Med.” T. 42 1979 z. 4 s. 489.
96. Stanisław Konopka: *Polska Bibliografia Lekarska Dziewiętnastego Wieku (1801—1900)* T. V (Klaczyński-Medwey). Warszawa 1978 PZWL 538 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 42 1979 z. 4 s. 489.
97. Stanisław Konopka: *Polska Bibliografia Lekarska Dziewiętnastego Wieku (1801—1900)* T. VI (medycy-Nyström) Warszawa 1979 PZWL 538 s. (ocena). „Arch. Hist. Med.” T. 42 1979 z. 4 s. 489—450.
98. *Obowiązek wprowadzenia polskiej ustawy prohibicyjnej*. „Biuletyn Niezależnej Grupy Politycznej” 1979, nr 4 s. 6—10.